

LA GÈNESI DELS ESPAIS URBANS A AL-ÀNDALUS (SEGLES VIII-X)

JESÚS BRUFAL

Universitat Autònoma de Barcelona

1. Introducció

El paper de la ciutat islàmica en les societats tributàries i mercantils —cas de l'andalusina— és bàsic pel fet de ser el centre recaptador de renda i acollir els principals mercats per a comerciar. A més, l'estat andalusí, impulsat ja des del segle VIII per la família dels Omeies, necessitava imperiosament fer reeixir les ciutats arreu d'al-Àndalus com a eix vertebrador del poder polític, i per consegüent estendre la seva autoritat per tot el territori. És en aquesta cronologia primerenca que les ciutats tornen a exercir un rol de capitalitat sobre un espai determinat, però aquesta acció té velocitats diferents segons el territori andalusí.

Les recerques més capdavanteres sobre la gènesi de la ciutat andalusina mostren diverses tipologies de formació i consolidació, però sobretot posen l'accent en el seu desenvolupament en una societat en la qual el pes de les comunitats rurals fou molt fort.

2. La significació de la societat tributària i mercantil andalusina

Estudiar la gènesi de la ciutat andalusina implica en primer lloc entendre la significació de la societat tributària i mercantil a al-Àndalus. Sense assimilar aquest ampli i complex concepte, difícilment comprendrem els espais urbans islàmics en el Mediterrani occidental. Per tal de resseguir el debat historiogràfic entorn de la societat tributària i mercantil, cal esmentar Pierre Guichard com un dels investigadors pioners en l'estudi de la formació social andalusina i destacar-ne la tesi doctoral d'estat. Guichard en la seva obra aborda la qüestió tributària i conclou que s'organitza a partir de dues realitats bàsiques: l'Estat i les comunitats camperoles.¹ Tanmateix, en aquesta tesi el món urbà no apareix explícitament i cal entendre'l com el punt de trobada d'ambdues realitats.

Entrelligat amb les tesis de Guichard respecte a la formació de les comunitats rurals, Miquel Barceló, en les línies de recerca que encapçalava sobre les comunitats rurals i la irrigació, estudià l'organització del procés de treball en l'alqueria tot destacant la vessant tributària

i del mercat local.² Cal advertir que, posteriorment, Jorge Eiroa suggereix noves propostes d'estudi social de les comunitats rurals a partir del concepte d'«arqueologia de l'alqueria».³ Tanmateix, el primer a definir nítidament la societat andalusina com a tributària i mercantil és Samir Amin, en escriure que «el mundo árabe constituye un ejemplo de formación caracterizada por la importancia excepcional que en ella tiene el comercio a larga distancia, que sin embargo no engendra un capitalismo autóctono».⁴ Malgrat les diferències entre els diversos territoris que integraven el món islàmic, sobresurten dues característiques comunes prou significatives: la puixança de les ciutats i el comerç de llarg recorregut lligat al món urbà. Així doncs, els grups socials islàmics dirigits s'ubiquen en l'entorn urbà, i és des d'aquest que es governa el territori i es construeix i es consolida la noció d'Estat. En la interpretació de la societat islàmica de Samir Amin, també reflex de l'andalusina, el món rural desenvolupa el seu paper en la formació de la societat, ja que òbviament es relaciona amb la ciutat, malgrat que consideri que intervé poc en l'Estat i que ha de tributar esporàdicament.⁵

La tributació és un element bàsic per a entendre el grau de consolidació de l'Estat i les seves elits a l'hora d'imbricar el conjunt del territori. En l'emirat andalusí s'assenten les bases de l'estructura fiscal que es consolidarà, posteriorment, amb el califat omeia de Còrdova. Bona part dels ingressos de l'emirat procedien de la tributació regular i d'acord amb els cànons legals. La recaptació procedia de les alqueries i del treball de les comunitats camperoles, mentre que els impostos recaptats de l'activitat comercial difícilment superaven el 15%.⁶ La tendència a l'alça de les tributacions proce-

2. Miquel BARCELÓ, «Vísperas de feudales. La sociedad de Sharq al-Andalus justo antes de la conquista catalana», a Felipe MAÍLLO (ed.), *España. Al-Andalus. Sefarad: Síntesis y nuevas perspectivas*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1988, p. 107.

3. Jorge A. EIROA, «Pasado y presente de la arqueología de las alquerías», *Imago Temporis: Medium Aevum* (Lleida), núm. 6 (2012), p. 396-401.

4. Samir AMIN, *El desarrollo desigual: Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico*, Barcelona, Fontanella, 1978, p. 32.

5. Samir AMIN, *El desarrollo desigual: Ensayo sobre las formaciones sociales del capitalismo periférico*, 1978, p. 42.

6. Miquel BARCELÓ, «Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Córdoba (138-300/755-912) y el califato (300-366/912-976)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 5-6 (1984-1985), p. 124.

1. Pierre GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana: Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, València, Universitat de València, 2001, p. 42-43.

dents de les alqueries pot respondre a l'expansió de l'agricultura de regadiu, la millora en les tècniques d'irrigació i la tecnificació dels sistemes hidràulics.⁷ A més a més, aquesta idiosincràsia productiva i d'excedents agraris comporta la conformació de mercats locals o regionals associats a les alqueries, una dada que esdevé una condició prèvia a la configuració de les ciutats. Això dibuixa un context de jerarquització de la societat rural islàmica.⁸ Manuel Acién, des de la seva anàlisi de les estructures rurals, planteja la tesi que l'Estat i les seves dinàmiques són importants per a la cohesió interna d'al-Àndalus, però que és la societat andalusina mateixa la que esdevé la palanca necessària per a la creació de les ciutats.⁹

L'avanç de la recerca entorn de la formació social d'al-Àndalus pren una nova dimensió a partir de la formulació d'Antonio Malpica, que utilitza com a principals eixos d'anàlisi, precisament, tant el món rural com l'urbà:

Si como se ha sostenido la vida urbana es fundamental y, sin embargo, la fiscalidad se nutre de modo principal en las estructuras rurales, habrá que explicar cómo se produce el trasvase del campo a la ciudad. Por lo demás, es imprescindible saber en qué se invierten los tributos que llegan al Estado. Una cuestión clave es el análisis en la masa monetaria que circulaba. Atendiendo a ella se podrá saber el grado de penetración en las alquerías de las actividades comerciales. Es indudable que la moneda tiene como fin principal el control estatal, puesto que es el Estado cordobés el único que acuña hasta su destrucción en el siglo XI.¹⁰

3. La ciutat a l'islam medieval

Abans de l'eclosió de l'islam, en el context dels segles v i vi, el conjunt de territoris que s'organitzaven dins de

la península Aràbiga fins a arribar als límits fronterers dels imperis bizantí i sassànida compartien un conjunt d'elements econòmics i espirituals prou rellevants per a entendre no tan sols el naixement de la religió islàmica, sinó també el rol urbà. Respecte als econòmics, el comerç¹¹ a Aràbia s'articulava a partir de grans rutes caravanesques que transportaven productes de luxe des d'Orient fins als ports del Mediterrani. Els principals itineraris eren, d'una banda, el transport marítim pel golf Pèrsic i després resseguir l'Eufrates fins als territoris sirians per arribar als ports de la mar Mediterrània. Aquest trajecte passava per ciutats com Palmira o Edessa, però havia de travessar àrees sota el control persa, cosa que podia resultar un risc en cas de conflicte o implicar un tribut pel transport. D'altra banda, un altre itinerari resseguia la península Aràbiga amb vaixell per endinsar-se pel mar Roig fins a arribar a l'àrea d'influència siriana. A més, s'articulava un comerç de curt recorregut dins del territori de la península Aràbiga que consistia en mirra i encens, molt valorats en els rituals funeraris. També, i molt recentment, s'ha demostrat el comerç d'or procedent de mines de l'àrea del Hijaz, que passaria per la Meca i explicaria l'auge comercial d'aquesta ciutat.

La Meca com a espai sagrat és un element relacionat amb el seu vigor urbà. El santuari o haram de la Meca, ben conegut des de la tardoantiguitat, s'erigia com un espai espiritual i, a més, com una àrea neutra on negociar i pactar la fi d'hostilitats entre tribus. Aquests tipus de santuaris s'erigien en els límits fronterers de tribus i els encapçalava un santó prestigiós, el qual alhora impartia justícia. Això implicava que aquests espais fossin òptims perquè els mercaders hi trobessin resguard, i per aquesta raó eren força preuats per a instal·lar-s'hi i tributar al santó per la seva protecció. Per això, «in a country without a centralized law enforcement system, the haram played a vital role in the social and economic life of the people and the holy man could become a man of great political power and influence».¹²

L'haram de la Meca fou administrat per llinatges familiars que es podien perpetuar durant generacions en aquesta posició de privilegi i en un entorn urbà. Una d'aquestes famílies fou la dels *Qusay* de la tribu dels Quraix, bressol de Muḥammad b. 'Abd Allāh, el Profeta de Déu. Sens dubte, resulta complicat entendre l'evolució del Profeta sense atendre els precedents familiars estretament vinculats amb l'haram. Alhora, el context social i econòmic de la Meca dona pistes suficients per a entreveure com es forma la societat islàmica: per una banda la importància del comerç i els

7. Diego CATALÁN i María Soledad de ANDRÉS (ed.), *Crónica del moro Rasis: Versión del Ajbar muluk Al-Andalus de Ahmad Ibn Mamad Ibn Musa Al-Razi, 889-995, romanizada para el rey Don Dionís de Portugal hacia 1300 por Mamad, Alarife, y Gil Pérez, clérigo de Don Perianes Porcel*, Madrid, Gredos, 1975; Pedro CHALMETA, «El «señor del zoco» en España: Edades Media y Moderna. Contribución al estudio de la historia del mercado», Madrid, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1973.

8. Miquel BARCELÓ, «Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Córdoba (138-300/755-912) y el califato (300-366/912-976)», p. 124; Antonio MALPICA, «La vida urbana en al-Andalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social», *Imago Temporis: Medium Aevum* (Lleida), núm. 4 (2010), p. 406.

9. Manuel ACIÉN, «El origen de la ciudad en al-Andalus», a *Al-Ándalus, país de ciudades: Actas del congreso celebrado en Oropesa (Toledo) del 12 al 14 de marzo de 2005*, Toledo, Diputación Provincial de Toledo, 2008, p. 15-22.

10. Antonio MALPICA, «La vida urbana en al-Andalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social», p. 10.

11. Hugh KENNEDY, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic East from the sixth to the eleventh century*, Nova York, Longman, 1989, p. 23-24.

12. Hugh KENNEDY, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic East from the sixth to the eleventh century*, 1989, p. 25.

tributs que en deriven i, per l'altra, el món urbà com l'espai articulador de l'Estat i de la societat.

Aquests eixos principals s'estenen a mesura que els exèrcits islàmics conquereixen territoris de la península Àrabica i penetren en territoris de l'Imperi bizantí com els de Síria, Jordània o Egipte. El fenomen urbà hi era ben present, i hi destacaven ciutats de profunda tradició clàssica com ara Alexandria, Alep i Antioquia. La conquesta àrab al nord de Síria suposà «une certaine continuité dans l'occupation après la conquête arabe jusqu'au début du xe siècle». ¹³ Aquesta afirmació es fonamenta en estudis arqueològics en ciutats prou significatives d'aquesta àrea septentrional siriana i fronterera de l'Imperi bizantí, com Alep i Dehes, els quals demostren que no es van construir nous edificis, sinó que es van reocupar els ja existents. Alhora, en l'àrea siriana l'arqueologia ha detectat el desenvolupament i expansió de petits assentaments comparables a vilatges que es caracteritzen per «the absence of a formal street pattern or ordered public open space, such as rectangular fora, and public architecture like colonnades and porticoes. They boast no theatres, temples or hippodromes and if they do have baths, these are on a modest and domestic scale. The only public buildings are churches». ¹⁴

En contraposició, a l'àrea nord i centre de Jordània, les proves arqueològiques demostren que els espais urbans estaven en franc declivi, amb l'abandó i el desús tant d'espais públics com de determinats barris residencials, i només els espais sagrats vinculats a esglésies mantenien la vivor urbana. ¹⁵ En el mateix temps i context, a l'àrea siriana i palestina, els espais urbans es mantenien malgrat els conflictes bèl·lics amb els sassànides i posteriorment amb els àrabs, tal com palesen les produccions de ceràmiques i l'edificació d'esglésies. ¹⁶ Aquesta vivor s'associa a l'estratègica ubicació d'aquest territori, ben a prop del mar Mediterrani, on conflueixen bona part de les rutes comercials procedents d'Orient. Per tant, el panorama urbà cal atendre'l segons la singularitat regional i la seva idiosincràsia social, política i econòmica, ja que resulta complex establir un model

general per a definir l'estat de la ciutat preislàmica en l'àrea geogràfica del Pròxim Orient.

Tanmateix, i a mesura que la conquesta avança, els àrabs, per tal de consolidar, cohesionar i estabilitzar els nous territoris, funden ciutats a partir de la instal·lació dels exèrcits de conquesta. Aquests assentaments reben la denominació d'*amṣār*, és a dir, una 'ciutat-campament' a partir de la qual s'articula un territori propi que capitalitza la ciutat. Aquest model d'ocupació del territori es corrobora, entre altres ciutats de nova fundació, a Bàsora ¹⁷ i Kufa ¹⁸ (Iraq), a Fustat ¹⁹ (Egipte) i a Fes ²⁰ (Marroc).

De murs endins, les ciutats de nova fundació s'organitzen a partir dels grups tribals que s'hi instal·len, els quals, segons la seva puixança, tindran major o menor incidència en la determinació de l'espai urbà. A Kairuan, ²¹ ciutat de nova fundació per a supplantar la capitalitat de la Cartago clàssica, l'entramat urbà s'estructura a partir de nítids sectors organitzats i ocupats per diverses tribus tant d'àrabs com de berbers i perses. La ciutat és plenament islàmica, fet que proven els diversos espais urbans d'acord amb el poder i les necessitats de caire espiritual i religiós. Per això en els entramats urbans es diferencien les zones on el poder es concentra mitjançant alcassabes ben visibles i ben defensades, espais sagrats notables com l'aljama o les mesquites de barri, i els barris que s'organitzen per criteris ètnics, tribals i religiosos, tot i que també destaquen les àrees de mercat, entre d'altres. La ciutat de Fes es funda el 789 tot acollint població emigrant de la decadent ciutat clàssica de Volúbilis, o procedent de ciutats islàmiques com Kairuan o Còrdova, a més d'acollir un important call jueu. La ciutat creix i s'organitza a partir de l'agrupació de les tribus en sectors concrets, tot i que també es creen barris en funció de l'activitat econòmica que s'hi desenvolupa. ²² Tant Kai-

13. Anne-Marie EDDÉ i Jean-Pierre SODINI, «Les villages de Syrie du Nord du VIIe au XIIIe siècle», a Jacques LEFORT, Cécile MORRISSON i Jean-Pierre SODINI (ed.), *Les villages dans l'Empire byzantin, IVe-XIe siècle*, París, Lethielleux, 2005, p. 467.

14. Hugh KENNEDY, «From Antiquity to Islam in the Cities of al-Andalus and al-Mashriq», a Patrice CRESSIER i Mercedes GARCÍA-ARENAL, *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Magreb occidental*, Madrid, Casa de Velázquez i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1998, p. 61; Joseph SHERESHEVSKI, *Byzantine Urban Settlement in the Negev Desert*, Beerxeba, Ben-Gurion University of the Negev, 1991.

15. Alan WALMSLEY, «The "Islamic City": The Archaeological Experience in Jordan», *Meditarch* (Sydney), núm. 13 (2000), p. 1-3.

16. Alan WALMSLEY, «Production, Exchange, and Regional Trade in the Islamic East Mediterranean: Old Structures, New Systems?», a Inge HANSEN i Chris WICKHAM (ed.), *The Long Eight Century*, Leiden, Brill, 2000, p. 265-269.

17. Clifford BOSWORTH, *Historic Cities in the Islamic World*, Leiden, Brill, 2007, p. 49-53.

18. Djâit HICHEM, *Al-Kūfa: Naissance de la ville islamique*, París, Maisonneuve et Larose, 1986.

19. George T. SCANLON, «Al-Fustat: The Riddle of The Earliest Settlement», a Geoffrey KING i Averil CAMERON (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East. II: Land Use and Settlement Patterns*, Princeton, Darwin Press, 1994, p. 171-179.

20. Clifford BOSWORTH, *Historic Cities in the Islamic World*, 2007, p. 137-146.

21. Mondher SAKLY, «Kairouan», a Jean-Claude GARCIN (ed.), *Grandes villes méditerranéennes du monde musulman médiéval*, Roma, École Française de Rome, 2000, p. 57-85.

22. Sobre la formació de Fes es recalca que «les auteurs les plus anciens opposent la rive des Kairouanais à la rive des Andalous; chacune de ces deux villes aurait eu ses remparts, son atelier monétaire, ses mosquées et une population différente. [...] Le quartier des Andalous, avec ses sources et ses fruits garde longtemps un aspect rural tandis que la rive des Kairouanais se tourne de plus en plus vers le négoce». Halima FERHAT, «Fes», a Jean-Claude GARCIN (ed.), *Grandes villes méditerranéennes du monde musulman médiéval*, Roma, École Française de Rome, 2000, p. 222.

ruan com Fes comparteixen tres importants característiques: la importància del comerç, el subministrament d'aigua i el fet que s'erigeixen per a ésser contrapunt de ciutats d'herència clàssica. En el cas d'Alep, després de la conquesta islàmica, s'evidencia la transformació urbanística per adaptar-la a les noves necessitats; per aquesta raó, per tal d'edificar la gran aljama cal tancar i traslladar diversos mercats que ocupaven l'antiga àgora hel·lènica.²³ Els canvis urbans també són ben visibles en les ciutats d'al-Àndalus de tradició clàssica que han mantingut la seva puixança regional durant la tardantiguitat. Aquí, però, i citant Mèrida o Saragossa, els espais públics deixen de ser-ho després d'un procés progressiu d'apropiació cap a patrimonis familiars. Això implica desdibuixar espais significatius com les àgors, els fòrums o les vies de comunicació urbanes.²⁴

L'evolució de la ciutat després de la conquesta àrab evidencia que ràpidament la societat urbana passa a organitzar-se en clau islàmica, i no exclusivament àrab.²⁵ L'heterogeneïtat social que s'aglutinava dins d'espais urbans des del Pròxim Orient fins al nord d'Àfrica propicià en certa mesura aquesta perspectiva d'identitat col·lectiva. Alhora, els àrabs focalitzaren els seus interessos en activitats econòmiques mercantils i agràries.²⁶ Així doncs, en el procés de formació social islàmica, en el qual la gènesi urbana té un rol destacat, intervenen diversos actors i escenaris d'acord amb la idiosincràsia regional. En l'estadi inicial de l'islam, un primer actor que cal tenir en compte és la tribu i la seva organització, un altre és el mercat i la tributació,²⁷ i finalment cal considerar un model propi i endogen. En aquestes perspectives cal afegir el paper que jugà el món rural en la formació urbana, pensant sobretot en les activitats comercials i d'artesanía. Talment, el paper de l'Estat no es considera primordial a l'hora d'impulsar el món urbà, almenys en aquest context històric.

3.1. La ciutat islàmica a al-Àndalus

Poco es lo que podemos decir hasta ahora sobre las cuestiones fundamentales que deben explicar la forma-

23. Anne-Marie EDDÉ, «Alep», a Jean-Claude GARCIN (ed.), *Grandes villes méditerranéennes du monde musulman médiéval*, Roma, École Française de Rome, 2000, p. 157.

24. Gian Pietro BROGIOLO, *Le origini della città medievale*, Màntua, Società Archeologica Padovana, 2011, p. 44-54; Sonia GUTIÉRREZ LLORET, «De la *civitas* a la *madīna*: destrucció i formació de la ciutat del surest de al-Àndalus. El debat arqueològic», a Rafael AZUAR i Javier MARTÍ (ed.), *IV Congreso de Arqueología Medieval Española «Sociedades en transición»*. Actas. Alicante, 4-9 de octubre 1993, vol. I, Alacant, Asociación Española de Arqueología Medieval i Diputació Provincial d'Alacant, 1994, p. 13-35.

25. Muhammad Abdulhayy SHABAN, *Historia del Islam (600-750 d. J. C.)*, Madrid, Guadarrama, 1976, p. 208-209.

26. Antonio MALPICA, «La vida urbana en al-Àndalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social», p. 415.

27. Manuel ACIÉN, «El origen de la ciudad en al-Àndalus», p. 15-16.

ción, organización y desarrollo de la madīna andalusí. Así es prácticamente nada lo que sabemos sobre el impulso decisivo para su génesis y si fue instantáneo o sostenido.²⁸

La formació de la ciutat islàmica a al-Àndalus segueix sent una línia de recerca oberta i amb força recorregut historiogràfic i, al mateix temps, el seu estudi és complex per la pròpia evolució en la història de les ciutats. A pesar d'això, als territoris de la península Ibèrica es preserven vestigis arqueològics urbans que, per la seva idiosincràsia històrica, romangueren sense continuïtat en el temps, fet que avui en propicia l'estudi. Així doncs, *Madīnat al-Zahrā'*, a Còrdova; *Madīnat Balagī*, a Balaguer, o Ciudad de Vascos, a Toledo, són alguns dels exemples que des d'una perspectiva arqueològica i històrica resulten excepcionals per al seu estudi i per la quantitat de proves culturals islàmiques que han perdurat fins a l'actualitat.

Tanmateix, afrontar l'estudi de la formació de la ciutat islàmica a al-Àndalus passa per diagnosticar el context urbà previ a la conquesta islàmica de l'any 711, i per això cal referir-se en primer lloc a la ciutat hispanovisigoda. En el segle VII, eren sis les ciutats que articulaven el regne visigot: Narbona (*Gallia*), Braga (*Gaellaecia*), Tarragona (*Tarraconensis*), Toledo (*Carthaginensis*), Mèrida (*Lusitania*) i Sevilla (*Baetica*). Aquests espais urbans després de la conquesta islàmica tendeixen a evolucionar cap a una ciutat islàmica, per bé que caldrà individualitzar cada cas. D'aquestes ciutats, destaca el declivi urbà de Tarragona²⁹ després de la conquesta en convertir-se el seu territori en un espai de frontera, i alhora l'eclipsà la puixant ciutat de Dertosa (Tortosa), ben ubicada a la desembocadura de l'Ebre i per on passava la Via Augusta.

A més d'aquestes ciutats principals, el territori visigòtic s'articulava en 82 bisbats, els quals instal·laven la seva seu en ciutats.³⁰ Les seus episcopals ajuden a mantenir el teixit urbà tant urbanístic com social, com per exemple a Ilerda (Lleida), una dada rellevant en aquest cas concret per a entendre la seva puixança un cop al-Àndalus es consolidi amb l'Emirat i el Califat. Tanmateix, algunes d'aquestes ciutats episcopals després de la conquesta tendeixen a abandonar-se pel vigor de noves urbs, tal com succeí amb Tarassona a favor de Tudela³¹ o amb *Oretum* a favor de Calatrava, entre altres casos arreu del territori peninsular.

28. Antonio MALPICA, «La vida urbana en al-Àndalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social», p. 417.

29. L'abandó de l'espai públic d'esbarjo, com l'amfiteatre de Tarragona. Cristina GODOY, *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1995, p. 193-194.

30. Hugh KENNEDY, «From Antiquity to Islam in the Cities of al-Àndalus and al-Mashriq», p. 54.

31. Eduardo MANZANO, *La frontera de al-Àndalus en época de los Omeyas*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1991, p. 122.

Són diversos els estudis d'entorns urbans com ara València,³² Saragossa,³³ Barcelona³⁴ o *Iyyuh*,³⁵ on es demostra la crisi de la ciutat antiga, que a grans trets ve conformada per la transformació dels usos dels diversos espais públics en privats, com les infraestructures, el fòrum i les seues públiques, les grans termes o els temples de culte, la fi de les *domus* i el declivi i fi de l'entreteniment públic.³⁶ Alhora, el debat és més intens quan es calibra la intensitat de tal crisi, així com les modalitats que adoptà, i aquí, precisament, Mèrida és un cas excepcional i complex. En aquest cas concret, la ciutat tardoantiga manté bona part del traçat urbà malgrat copsar transformacions en el model urbanístic reticular, els grans edificis d'ús públic es reutilitzen per a ús privat, el concepte d'habitatge canvia i l'Església és la gran constructora d'edificis sagrats tant dins la ciutat com als *suburbia*.³⁷ Continuant amb Mèrida, durant les dècades posteriors a la conquesta no hi ha proves arqueològiques de canvis notables vers l'ideari de ciutat islàmica. De fet, l'arqueologia no detecta grans canvis urbans fins al Califat, context en què sí que s'identifica una ciutat de característiques islàmiques que se superposa a la ciutat de tradició visigoda.³⁸

Tanmateix, les ciutats tardoantigues ràpidament es transformen en *madina* al llarg del segle VIII, coincidint amb la consolidació de la conquesta a la península Ibèrica. Aquesta transformació urbana endegada des de la nova conformació social és ben evident en la major part

de les ciutats d'al-Àndalus, i destaquen els casos de Còrdova, Toledo i Saragossa. Al mateix temps que es corroboren les transformacions cap a una ciutat islàmica, d'altres de tradició visigoda desapareixen engolides per un procés de ruralització de les estructures urbanes ben identificat per l'arqueologia, com passa amb *Iyyuh*.³⁹

Paral·lelament a la continuïtat o discontinuïtat del món urbà tardoantic, cal atendre l'evolució durant els segles VIII i IX de les fortaleses o *husūn*. És prou coneguda la funció de les fortaleses rurals en el control del territori andalusí o per a defensar els espais fronterers o de difícil control per l'emirat cordovès. Tanmateix, en el segle X, amb el Califat, algunes d'aquestes fortaleses s'envigoreixen a partir dels propis *ahl al-madīna* ('gent de la ciutat') i esdevenen plenament espais urbans. Aquest pot ser el cas de Balaguer, ben visible en el jaciment arqueològic del Pla d'Almatà acompanyat per l'alcaçaba coneguda com el Castell Formós. Queden molts enigmes per a resoldre en el cas balaguerí; malgrat això, un text llatí que narra el viatge del comte Salomó de la Cerdanya a Saragossa l'any 863 menciona Balaguer «siquidem illis ad Balagivum oppidum, juxta fluvium Segarim, cursim pervenientibus, in quadam insula solo contigua resederunt»,⁴⁰ i en relació amb l'indret ubica una fortalesa en un espai sense determinar, malgrat que la historiografia l'ha relacionat amb un suposat campament militar que s'estenia per 27 hectàrees, avui conegut com el jaciment arqueològic del Pla d'Almatà.⁴¹ L'assimilació del text llatí amb les anàlisis d'alguns paraments de murs, com el tram meridional consistent en una doble filada de carreus de pedra disposats amb irregularitat tant al llarg com al través, i reblert l'espai interior entre les dues filades, ha fet sostenir que aquest gran jaciment fou fundat al final del segle VIII per les tropes musulmanes. Més enllà de la interpretació arqueològica de la muralla del Pla d'Almatà, la seva recerca arqueològica ara per ara no aporta dades concloents.⁴² De fet, les excavacions arqueològi-

32. Albert Vicent RIBERA i Miquel ROSSELLÓ, «Valentia en el siglo VII, de Suinthila a Teodomiro», a Luis CABALLERO, Pedro MATEOS i M. Ángeles UTRERO, *El siglo VII frente al siglo VII: arquitectura*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2009, p. 185-203.

33. José Luis CORRAL, *Historia de Zaragoza: Zaragoza musulmana (714-1118)*, Saragossa, Ayuntamiento de Zaragoza, 1998.

34. Ramon JÁRREGA, «Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: una fortificación del siglo V?», *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), núm. 64 (1991), p. 326-335.

35. Aquesta ciutat s'esmenta en el Pacte de Teodomir i s'ha identificat amb el jaciment del Tolmo de Minateda, a Hellín. Sonia GUTIÉRREZ, «La islamización de Tudmir: balance y perspectivas», a Philippe SÉNAC (ed.), *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, Tolosa, Université de Toulouse II - Le Mirail, 2007, p. 275-318.

36. Gian Pietro BROGIOLO, *Le origini della città medievale*, 2011.

37. Pedro MATEOS i Miguel ALBA, «El paisaje urbano de Mérida en torno al año 711», *Zona Arqueológica* (Madrid), núm. 15/2 (2011), p. 3-6.

38. Miguel ALBA, «Evolución y final de los espacios romanos emeritenses a la luz de los datos arqueológicos (pautas de transformación de la ciudad tardoantigua y altomedieval)», a Trinidad NOGALES (ed.), *Augusta Emerita, territorios, imágenes y gentes en la Lusitania romana*, Mérida, Museo Nacional de Arte Romano, 2004, p. 207-255; Miguel ALBA, «Diacronía de la vivienda señorial de Emerita (Lusitania, Hispania): desde las domus altoimperiales y tardoantiguas a las residencias palaciales Omeyas», a Gian Pietro BROGIOLO i Alexandra CHAVARRIA (ed.), *Archeologia e società tra Tardo Antico e Alto Medioevo (s. I-IX)*, Màntua, Società Archeologica Padovana, 2007, p. 163-192.

39. Sonia GUTIÉRREZ, «Madīnat Iyyuh y la destrucción de espacio urbano en la Alta Edad Media», a Patrice CRESSIER (ed.), *Castrum 8. Le château et la ville. Espaces et réseaux (VIe-XIIIe siècle)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2008, p. 199-222.

40. AIMOIN DE SAINT-GERMAIN-DES-PRÈS, «Historia translationis sanctis Vicentii», a *Patrologiae cursus completus*, ed. a cura de Jacques-Paul Migne, París, J.-P. Migne editorem, 1852, t. CXXVI, col. 1019. També disponible en línia: <<https://archive.org/stream/patrologiae curs81unkngoog/page/n514/mode/2up>> (consulta: 25 gener 2019).

41. Carme ALÒS, Anna CAMATS, Marta MONJO i Eva SOLANES, «El poblamiento rural en torno a Madīna Balagí», a Philippe SÉNAC (ed.), *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècle): la transition*, Tolosa, Méridiennes, 2007, p. 163-164.

42. «Les données stratigraphiques, notamment céramologiques, qui attestent d'un processus d'urbanisation débutant sur le Pla d'Almatà entre la fin du Xe et le milieu du XIe siècle. De grandes fosses —sans doute pour l'extraction de l'argile en vue de la construction de la muraille— sont ouvertes, puis comblées, de nouvelles maisons construites sur d'anciennes structures coupées par la mu-

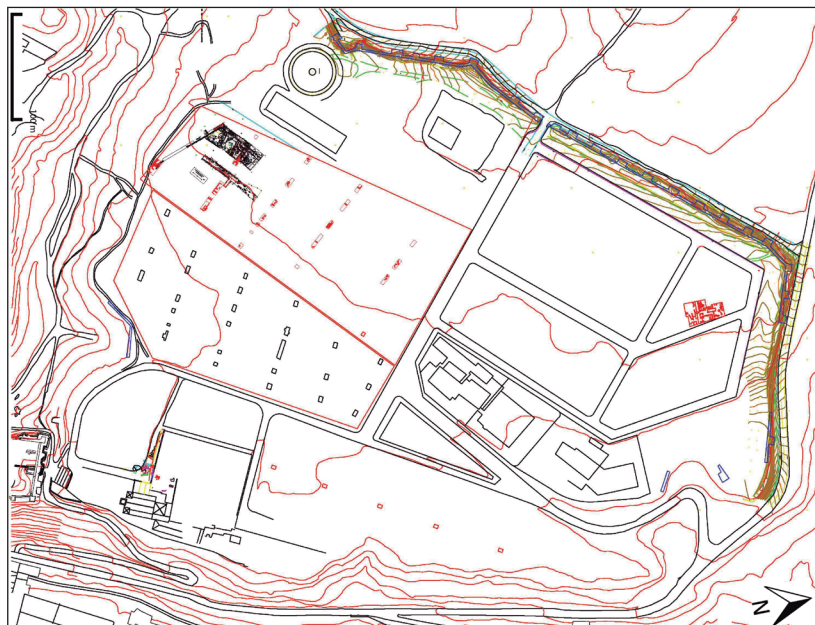

FIGURA 1. Plànol del jaciment arqueològic del Pla d'Almatà (Balaguer) (Figura: Museu de la Noguera).

ques realitzades en els àmbits domèstics es contextualitzen per la ceràmica identificada en el segle XI; similarmet, els individus inhumats a la maqbara es contextualitzen en el segle XI o a cavall del segle XII. Sí que és interessant anotar la primerenca menció documental de l'any 864, context que coincideix amb la fortificació de la vessant oriental de la Frontera Superior d'al-Àndalus, però sense poder precisar la morfologia del primer campament militar balaguerí.

Alhora, un text àrab de l'any 897 relata com «Lubb b. Muḥammad [b. Lubb b. Mūsà b. Mūsà b. Qasī] començà la construcció de la fortalesa de Balaguer, al districte de Lleida, l'extrema».⁴³ La historiografia relaciona aquesta fortalesa amb el Castell Formós, l'alcaçaba balaguerina, a partir dels estudis dels murs de la muralla nord,⁴⁴ els quals s'incardinen amb la mateixa tècnica de treball de la pedra i d'alçat de mur emprada en diversos assentaments del districte islàmic d'Osca,⁴⁵ com per exemple a les muralles de la ciutat

d'Osca o a la fortalesa que avui coneixem com la Igle-sieta (Usón, Osca).

Malgrat les inexactituds de l'arqueologia, els textos ubiquen, des d'almenys la primera meitat del segle IX, un campament militar islàmic a Balaguer. En aquest context històric i àmbit geogràfic, les famílies muladís formen la base del poder dels diversos territoris de la Frontera Superior d'al-Àndalus. Aquestes famílies s'afermen als territoris rurals; per això s'impulsa la construcció de fortaleses, d'acord amb els textos àrabs, durant el darrer quart del segle IX. De fet, tant als districtes d'Osca com als de Lleida s'erigeixen diverses fortaleses, com l'esmentada de Balaguer, i la de Montsó, a mig camí d'ambdues ciutats. Per tant, la gènesi dels futurs espais urbans cal cercar-la en el vigor constructiu, defensiu i de discurs ideològic del poder de les famílies muladís. Tanmateix, resta per resoldre com en el si d'aquests campaments militars s'erigeix un grup social que s'emanciparà ben aviat i impulsarà l'evolució d'un tipus d'assentament cap a una ciutat amb el califat omeia de Còrdova.

L'emirat cordovès també esdevé un impulsor d'espais urbans recolzat en llinatges familiars o grups tribals instal·lats al territori andalusí. De fet, es dona una certa importància al factor tribal com a motor de la fundació urbana,⁴⁶ tot i que cada cas cal analitzar-lo

raille elle-même. La construction de la muraille à ce moment et son usage au cours du XIe siècle, concorde avec la mention de Balaguer comme ville dans les sources arabes, la présence de savants et juristes connus et la présence d'un riche décor de stuc». Nicolas MIAS, *Recherches sur le grand appareil de taille de pierre dans la Marche Supérieure d'al-Andalus (VIIIe-XIe siècle)*, tesi de màster II, París, Université de Paris IV - La Sorbonne, 2017, p. 154-155.

43. Dolors BRAMON, *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010*, Vic, Eumo, 2002, p. 240.

44. Josep GIRALT, «Castell Formós (o de Balaguer)», a Antoni PLADEVALL (ed.), *Catalunya romànica*, vol. XVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 225-238; Christian EWERT, Dorothea DUDA i Gisela KIRCHER, *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafaría de Zaragoza* (en línia), Madrid, Ministerio de Cultura, 1979, <<https://sede.educacion.gob.es/publiventa/detalle.action?cod=16550>> (consulta: 25 gener 2019).

45. «La présence d'appareils semblables sur plusieurs sites ruraux de la région de Huesca (à Alberuela de Tübo, Piracés et La Igle-sieta), ainsi qu'à Balaguer (Castell Formós), conduit à supposer

qu'il s'agit d'un modèle urbain qui se diffuse en zone rurale et dans le nord de la Marche Supérieure». Philippe SÉNAC, *La frontière et les hommes (VIIIe-XIe siècle): Le peuplement musulman au nord de l'Ebre et les débuts de la reconquête aragonaise*, París, Maisonneuve et Larose, 2000, p. 146-147.

46. Pierre GUICHARD, «Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premiers siècles de leur histoire. Une hypothèse récente», a Patrice CRESSIER i Mercedes GARCÍA-ARENAL, *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Madrid, Casa de Velázquez i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1998, p. 41.

FIGURA 2. Plànol del jaciment arqueològic del Castell Formós (Balaguer) (Figura: Museu de la Noguera).

individualment per destacar-ne les idiosincràsies. A Calataiud, a mitjan segle IX, l'emir Muḥammad I impulsa la reconstrucció d'un *qal'at* (fortalesa) per dotar-la del vigor urbà que requereix una plaça estratègica en la via de comunicació entre Toledo i Saragossa.⁴⁷ A més, des de la perspectiva geoestratègica, l'emirat ofereix el govern de Calataiud i el seu territori al llinatge àrab dels Tugībides, afins a la causa omeia, per tal d'esdevenir un contrapoder als llinatges muladí, especialment el dels Banū Qasī. Molt semblantment, a Loja l'emir 'Abd Allāh mana construir una fortalesa l'any 893 amb el consentiment del grup tribal dels Banū Jālib.⁴⁸ Així doncs, des de l'incipient Estat, s'impulsa envigorir assentaments rurals per evolucionar cap a una ciutat islàmica, amb el nítid propòsit de consolidar el poder omeia arreu del territori.

Similarment, l'emirat cordovès es recolza en la «gent de les ciutats» andalusines més envigorides en el seu propòsit de consolidar l'Estat andalusí com a espai urbà i com a capitalitat del propi territori. Aquest pot ser el cas de la ciutat de Tortosa, que des del segle VIII ha mantingut fidelitat als diversos emirs cordovesos, els quals han designat governadors àrabs afins.⁴⁹ Això ha suposat que Tortosa i «la seva gent» s'aferrin a la zona d'influència que es remunta vers el nord tot resseguint el riu Ebre, vers l'interior muntanyós i vers el litoral sud. Alhora, i a diferència de territoris com Osca o Tudela, la punyent força urbana ha impedit el desenvolupament de llinatges forts a la zona, com per exem-

ple els muladí, ben presents en latituds superiors. La puixança de Tortosa en els segles VIII, IX i X es palesa en les drassanes marítimes, l'arsenal marítim i la societat dinàmica fruit del comerç, el qual és el principal actor que activa l'ascensor social ben visible amb els fills de comerciants que accedeixen a l'estudi de l'Alcorà per esdevenir ulemes.⁵⁰ La presència d'ulemes en ciutats andalusines en el context dels segles VIII i IX és un nítid indicador de la seva islamització i de la seva vitalitat tant interna com de projecció cap al propi territori.⁵¹

S'evidencia com un gruix gens menyspreable de ciutats andalusines tenen la seva gènesi en el món rural, a partir de l'evolució d'un assentament o de la suma de diversos. Precisament és tenint present aquesta darrera possibilitat que s'estima l'origen de la ciutat de *Madinat Ilbira* en el context del segle IX i sota l'emirat d'Abd al-Raḥmān II. Les recerques arqueològiques confirmen com, arran de la fundació de diverses alqueries separades entre si, però ubicades en una àrea geogràfica pròxima, s'aglutinaren sota una concepció d'assentament similar a l'urbà. El detonant d'aquest procés fou la construcció al capdamunt del turó del Sombreterete d'una alcassaba que acollia el poder, i als seus peus, l'edificació de l'aljama: «ésta representa un espacio neutral, en el sentido de que no se puede violar ni tampoco es propiedad de nadie».⁵² A més d'aquestes

47. Juan A. SOUTO, «Sobre la génesis de la Calatayud islámica», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), núm. 8 (1989), p. 675-695.

48. Miguel JIMÉNEZ PUERTAS, *El poblamiento del territorio de Loja en la Edad Media*, Granada, Universidad de Granada, 2002.

49. L'emir 'Abd al-Raḥmān I l'any 764-765 designa com a governador de Tortosa l'àrab de nom Tammām b. 'Āḥmad b. Gālib b. Tammām b. 'Alqama, arribat amb l'entrada de Balğ [b. Bišr al-Quṣayrīl] (Dolors BRAMON, *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010*, 2002, p. 171). Similarment, un dels fills d'Abd al-Raḥmān I, de nom 'Abd Al-lāh, conegut com al-Balansí fou governador de Tortosa, entre altres ciutats, durant l'emirat d'al-Hakam I (Dolors BRAMON, *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010*, 2002, p. 186).

50. Xavier BALLESTÍN, «Prosopografía dels Fuqaha' i Ulama' de la zona oriental del Taḡr al-A'la: Balaga, Larida, Turtusa (II)», a Manuela MARÍN i Helena de FELIPE (ed.), *Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus*, vol. VI, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1995, p. 489-532.

51. Maribel FIERRO, «La islamización de las ciudades andalusíes a través de sus ulemas (s. II/VIII - comienzos s. IV/X)», a Patrice CRESSIER i Mercedes GARCÍA-ARENAL, *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Madrid, Casa de Velázquez i Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1998, p. 65-97. Per aprofundir en els ulemes d'al-Àndalus es recomana la lectura de: Manuela MARÍN (ed.), *Estudios onomástico-biográficos de Al-Andalus*, vol. I, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1988.

52. Antonio MALPICA, «La ciudad andalusí de Ilbira. Su formación y desarrollo», a Rosa VARELA (dir.), *Cristãos e muçulmanos na Idade Média peninsular. Encontros e desencontros*, Lisboa, Instituto de Arqueologia e Paleociência de la Universidade Nova de Lisboa, 2011, p. 47.

estructures definitòries d'un espai urbà, s'aglutina, al voltant de l'aljama, un barri d'artesans.⁵³ Tot plegat dibuixa la gènesi d'una nova ciutat que transforma el model d'assentament rural anomenat *alqueria*.

Finalment, la formació de la ciutat de Pechina parteix de dues alqueries, la de *Baḡyāna* i la de *Mūra*. La gestació de l'espai urbà s'inicia amb la construcció de l'aljama a l'alqueria de *Baḡyāna*, un element que suposà la gènesi d'un espai de poder i l'inici del control del propi territori. L'impuls urbà de Pechina cal relacionar-lo amb la conjunció dels interessos dels camperols i dels mariners, sense perdre de vista la incidència de l'emigració àrab iemenita com a articuladora d'aquest procés de formació urbà.⁵⁴ La gènesi d'aquest nou espai urbà islàmic a al-Àndalus cal vincular-la a la dinàmica de formació social tributària i mercantil.⁵⁵

4. Conclusions

La gènesi de la ciutat a al-Àndalus cal entendre-la en la dinàmica de l'expansió i consolidació de l'islam per la mar Mediterrània occidental. La ciutat és per al poder islàmic el punt de trobada entre la formació de l'Estat, les diverses comunitats rurals que ocupen el territori i els grups urbans de tradició hispanovisigoda

i de nousvinguts després de la conquesta. Per això, i més concretament en el cas andalusí, des de la instauració de l'emirat a mitjan segle VIII, els diversos emirs cerquen controlar els diferents espais urbans existents des de la tardoantiguitat, o de crear-ne de nous. Paral·lelament, es forgen i es consoliden petits grups socials en el si d'assentaments rurals que responen o bé al tipus de campament militar o bé al d'alqueria.

D'acord amb la historiografia, al-Àndalus, com a territori islàmic que fou, i la societat que s'hi formà, cal entendre'ls i percebre'ls dins el sistema econòmic i social que es defineix com a tributari i mercantil, fet que també explica la gènesi de la ciutat islàmica no solament arreu dels territoris islàmics, sinó també a al-Àndalus. En aquest sentit, el paper del mercat rural a partir de les alqueries tingué un rol destacat per emancipar futurs mercats urbans, els quals es nodrien de la vigorosa agricultura de regadiu. Alhora, associada a la producció agropecuària, s'hi vinculava la tributació.

Tot i les línies generals interpretatives de la historiografia, l'estudi de la ciutat islàmica requereix una atenció especial en cada cas i sobretot contextualització en el seu entorn regional. Cada ciutat islàmica té una gènesi singular malgrat integrar-se en una dinàmica d'islamització dels territoris conquerits, i en això al-Àndalus no és cap excepció:

No parece probable que se pueda crear una ciudad en al-Andalus sin una serie de condiciones anteriores. Ante todo, la organización de un territorio y la jerarquización del mundo campesino. En tal sentido la madina es la expresión de la formación social tributario-mercantil de al-Andalus y surge en su seno.⁵⁶

53. Antonio MALPICA, «La formación de una ciudad islámica: Madinat Ilbīra», a Antonio MALPICA (ed.), *Ciudad y arqueología medieval*, Granada, Alhulia, 2006, p. 65-85.

54. Pierre GUICHARD, «Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premiers siècles de leur histoire. Une hypothèse récente», p. 42.

55. Antonio MALPICA, «La vida urbana en al-Andalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social», p. 419.

56. Antonio MALPICA, «La ciudad andalusí de Ilbīra. Su formación y desarrollo», p. 47.